

g hanggá fejlődött — egyéb különfejleményeit, pl. a *w*-t nem tekintve. A változatok területi és minőségi összemérése, s a tanulságok szembesítése a szavakon belül s a szavak között itt is nyelvtörténeti következtetésekhez, nyelvi változások útjának szöveges felvázolásához vezet.

Látni való, hogy SVEN BENSON atlasza nem a néma adattárak sorába tartozik, hanem feldolgozó jellegű, a jelenségmonográfiák felé közelít nyelvföldrajzi kiindulással. Nem célunk itt a mű konkrét nyelvi, nyelvjárástörténeti eredményeivel foglalkozni, ezért a fenti módszertani megjegyzésekhez még csak azt fűzzük hozzá, hogy a munka módot ad a szerzőnek számos általánosabb vonatkozású kérdés érintésére is. Ilyen például annak a hangsúlyozása, hogy — mint az ugyanazon jelenség illusztrálására felvett szavak bizonyítják — a szavak nem egyszerű hangkomplexumként változnak, fejlődésük mindig egyedi jellemzőket mutat, amelybe az alak, a jelentés, a nyelvi helyzet stb. is belefűződik.

Az első jelenségekör tárgyalásakor rámutat, hogy a *p a l a t á l i s*, *p a l a t a l i z á l t*, *p a l a t a l i z á c i ó*, *l á g y í t á s*, *l á g y í t o t t h a n g* terminusok használata zavaros, sokszor félreértésekhez vezet. Igyekszik a maga szempontjából e téren rendet teremteni. Érdekes különbségeket lát a zavartalan hangfejlődésű, és a zavart fejlődésű szavak között: utóbbiakban fel kell deríteni, milyen analógia vagy egyéb ok miatt nem a várható alakulást mutatják. Külön is felhívja a figyelmet egy ilyen „zavaró tényezőre”: a szavak gyakoriságára. Kifejti: a nagyon sűrűn előforduló szavak szokatlanul nagy arányú rövidüléseket szenvednek, szabálytalan változásokat mutatnak.

SVEN BENSON atlasza érdekes, színes, tanulságos munka.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

TERHO ITKONEN: *Proto-finnic Final Consonants*

Their History in the Finnic Languages with Particular Reference to the Finnish Dialects. I:1. Introduction. The History of *-k* in Finnish. Helsinki, 1965, SUST. 138:1. 287 l.

TERHO ITKONEN könyve a közfinn korszak szóvégi mássalhangzóinak történetével foglalkozó nagyszabású könyvsorozat első kötete.

A könyv bevezetésében (11—32) a szerző megállapítja, hogy a szóvégi hangokról általában csak akkor mondhatunk valami pontosat, ha figyelembe vesszük a megnyilatkozásokban való viselkedésüket. A szóvégi hangok aránylag ritkán jelentkeznek terminális helyzetben, azaz abszolút szóvégen, hiszen a

megnyilatkozások szavak láncolatából állnak, így a szóvégi hangok vizsgálata közben nem szabad elhanyagolni az utána következő szó első hangját. Először is azt a kérdést tisztázza a szerző, mi a szóhatár fogalma a finnben. Szóhatárnak nevezzük legszűkebb értelemben, amikor két szó között a beszédben vagy az írásban is szünet van. A szóhatáron olyan hangkapcsolatok is létezhetnek, amelyek egyébként szó (tőszó) belsejében ismeretlenek: a finn *pojat huutavat* 'a fiúk kiáltanak' kifejezés tagjainak határán levő *-t h-* kapcsolat szóbelseji helyzetben nem található meg. Az ilyen — csak szóhatáron előforduló — kapcsolatot a szerző limitálisnak (*limital*) nevezi. Hasonló jelenség található a magyarban is: a *szép hely* kifejezésben a *-p h-* limitális. A szóhatáron hangtani változások is végbemehetnek, a szóvégi hangnak allofonja alakul ki az utána következő szó első hangjának hatására, olyan variánsa, amely csak limitális helyzetben fordul elő, szó belsejében nem: pl. finn *tulev vaan* > **tulek vaan* 'gyere csak!'. Szó belsejében a *k* fonémának nincs *v* variánsa. Ez az úgynevezett sandhi-jelenség (külső sandhi, mivel szóhatáron jelentkezik; a magyarban inkább a morfé mák határán fellépő belső sandhi van meg, pl. *adja* > *aggya*, de *vad játék*, a *-d j-* kapcsolat szóhatáron változatlan, a külön ejtésnek delimitatív szerepe van). A szókapcsolatokban a szavak külön életet élnek hangsúlyukat tekintve, de egyes finn nyelvjárásokban egy szó hangsúlytalan helyzetben a megelőző szó hangrendjéhez igazodhat. A szerző szóvégi hangnak minősíti az összetételek első tagjának utolsó hangját, a simuló partikulák előtt álló hangot, sőt szélsőséges esetekben az egyes (hosszabb) járulékok előtti hangot is. Ezek a típusok is alkalmasak a limitális hangkapcsolatok vizsgálatára, és a sandhi-jelenség is éppen úgy érvényesül, mint két különálló szó határán.

A finnségi alapnyelvben a következő mássalhangzók rekonstruálhatók szó végén: *-k, -t, -s, -n, -h, -l, -r*. Tekintve, hogy a közfinn korból semmilyen írásos emlék nem maradt fenn, a szerző — igen helyesen — a szóvégi mássalhangzók rekonstruálását a mai finn nyelvjárások alapján végezte el. Ez a mássalhangzórendszer ugyanis néhány nyelvjárásban változatlanul megmaradt. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a módszer hibalehetőségek forrása is lehet. A statisztikai értékelésben még akkor is jelentkezhetnek aránytalanságok, amikor ezt szinkron anyagon végezzük el, hát még akkor, ha szinkron anyagból következtetünk vissza több ezer évvel ezelőtti állapotokra! A bevezetés további részében a szerző foglalkozik a hangsúly szerepével a szóhatáron végbement változásokban, majd vitába száll az úgynevezett junktúra (*junction*) terminus használatával. A junktúra az amerikai nyelvészet kedvelt fogalma, amely az afonematikus szóhatárjelekre épülő fonológiai oppozíciók megjelölésére szolgál. Használata nem egyöntetű, alkalmazása lehetetlenné válik akkor, amikor a pusztá fonológiai analízisről áttérünk a morfológiai és szintaktikai elemzés síkjára. A bevezetés vége az átírás és a finn nyelvjárások osztályozásának kérdésével foglalkozik.

A szerző a könyv további részében (33—35) azt taglalja, milyen helyzetek-

ben fordulhatott elő a *-k* a finnségi alapnyelvben, majd rátér ennek történetére a finn nyelvjárásokban. Először annak a vizsgálatára kerül sor, hogyan viselkedik a *-k*, amikor mássalhangzóval kezdődő szó követi a beszédben (36—193). Az ilyen pozícióban álló szóvégi *-k* hangnak háromféle megfelelése van a mai finn nyelvjárásokban: 1. a *-k* asszimilálódik minden utána következő mássalhangzóhoz (teljes geminátarendszer), 2. a *-k* csak bizonyos mássalhangzókkal geminálódik (részleges geminátarendszer) és 3. a *-k* teljesen kiesik. A 38. lapon térkép mutatja be a *-k*-nak ezt a hármas képviselését a finn nyelvjárásokban. A *-k* történetét korábban már SETÄLÄ, GAUTHIOT és OJANSUU vizsgálták. Az előbbieket fokozatos hangtani változásokkal magyarázták a típusok kialakulását. OJANSUU volt az első, aki a szóhatáron történt hangtani változásokat összekapcsolta a megfelelő szóbeljeji változásokkal. T. ITKONEN a teljes geminátarendszer kialakulását a következőképpen vázolja. A *-k* fonémát követő mássalhangzók közül legelőször a zárhangok geminációja ment végbe. A *-k k-* kapcsolat már eleve adva volt. A szó belsejében a *-kt-* kapcsolatot a *-tt-* váltotta fel asszimilációval, ilyenformán a *-k t-* kapcsolat limitálissá vált. A nyelv igyekezett a limitális kapcsolatokat feloldani, s azokat nem limitálisokkal helyettesíteni. Így a szóbeljeji *-kt- > -tt-* változást később (nem egyidejűleg, mint ahogyan ezt OJANSUU tartja!) a szóhatáron is hasonló változás követte: *-k t- > -t t-*. A rendszerkényszer miatt a harmadik zárhang is részt vett a geminálódásban: *-k p- > -p p-*. A *-k +* zárhang kapcsolatban jelentkező gemináció megerősödött, a tendencia átterjedt más kapcsolatokra is, a gemináta zárhangok frekvenciájának növekedése visszahatott a geminációban még részt nem vevő kapcsolatokra is, a geminátarendszer lassanként kiteljesedett. A rendszerkényszernek olyan nagy ereje volt, hogy limitális kapcsolatot limitálissal (!) is helyettesíthettek, pl. **otak vaan > otav vaan* 'vedd csak!'. — A teljes geminátarendszer mellett találkozunk részlegessel is. Ez azt jelenti, hogy a *-k* vagy geminálja az őt követő mássalhangzót (általában a *k-*, *t-*, *p-* és *s-* hangoikat), vagy kiesik (a zöngés hangok előtt), de ugyanakkor viselkedése ingadozhat a gemináció és a kiesés között (*h-* és *f-* előtt). A részleges geminátarendszer kialakulását a szerző a teljes geminátarendszernek idegen (svéd, orosz) hatásra bekövetkező felbomlásával magyarázza. A finn—svéd, illetőleg a finn—orosz kétnyelvű lakosság a svéd és az orosz nyelvben ismeretlen sandhi geminátarendszert egyszerűsítette, más nyelvjárásokban pedig, amelyek ugyancsak kapcsolatban voltak valamilyen idegen nyelvvel, a geminátarendszert teljesen megszüntette. (A 38. lapon található nyelvjárási térképen jól látható, hogy a részleges geminátarendszer, ill. ennek teljes megszűnése éppen a kétnyelvű zónákban jelentkezik.) A közfinn szóvégi *-k*-nak mindenütt \emptyset felel meg: a részleges geminátarendszer labilis volta megszűnt, a rendszer ismét kiegyensúlyozottá vált. A szerző foglalkozik a kiesés korával és a kivételekkel is.

A *-k* történetének második részében (193—271) a szerző azt vizsgálja, hogyan viselkedik ez, amikor terminális (abszolút szóvégi) és magánhangzó

előtti helyzetben van. A terminális *-k* csak néhány nyelvjárásban őrződött meg (l. 4. térkép, a 202. lapon!). Magánhangzó előtti pozícióban háromféle megfelelése van: 1. gégezárr (?), 2. ϕ és 3. a *-k* megmaradt. Ezek a típusok keverednek, esetleg jelentkezhetnek egymás variánsaként is. A terminális és a magánhangzó előtti helyzetben levő *-k* története összefügg. A *-k* > ϕ változás korát a szerző meggyőző indokok alapján a XIII—XVII. sz. közé teszi. A következőkben arra tér rá, hogyan magyarázható az a jelenség, hogy a *-k* terminális helyzetben kiesett, ugyanakkor magánhangzó előtt geminált gégezárat (-? ?-) találunk, pl. *anna*? ?*olla* 'hagyd (békén)!'. A *-k* > ϕ változást többen — így SETÄLÄ, V. TARKIAINEN, N. IKOLA, A. TURUNEN — fokozatos hangfejlődéssel magyarázták: *-k* > ? > ' > ϕ . TERHO ITKONEN szerint ezt a hipotézist nehéz összeegyeztetni a nyelvjárásokban fellelhető tényekkel. Azokban a nyelvjárásokban, amelyekben szó elején fellép egy gégezárr (*catch*) delimitatív szerepben, ez a kezdőzár pontosan úgy viselkedik, mintha mássalhangzó lenne. A *-k* ?-kapcsolat a rendszer kiegészülése érdekében jön létre, a geminátarendszer kiteljesedik, kiegészül egy új geminátával (-? ?-). Ezáltal a *-k* terminális helyzetben magányossá vált, frekvenciája a minimálisra csökkent. A geminátarendszer abszolút szóvégre nem terjedhetett ki, a terminális *-k*-nak el kellett tűnnie (*-k* > ϕ közbülső fok nélkül!), miután a geminátarendszer kiszorította szóvégi pozíciójából. (Annak a lehetőségét, hogy a terminális *-k* > ϕ változás közbülső fokok nélkül is végbemehetett, már KETTUNEN és RYTKÖNEN is felvetették, a kiesés strukturális okait azonban ők még nem látták.) A szerző nem tagadja, hogy néhány nyugati és délkeleti nyelvjárásban a *-k* > ϕ végbemehetett fonetikai úton is, ám akárhogyan is történt a *-k* eltűnése, kiesésének strukturális okai voltak!

A mű utolsó oldalain (272—5) a szerző a másodlagosan keletkezett szóvégi *-k* hanggal foglalkozik, amely a véghangzó kiesése útján jött létre. Megállapítja, hogy ezek a finn nyelvjárások külön életében keletkeztek, s nem kerültek olyan helyzetbe, ahol megvalósulhattak volna azok a változások, amelyek a közfinn *-k* esetében végbementek.

A közfinn korszak szóvégi mássalhangzóinak történetével foglalkozó monográfia első kötete a közfinn korszak feltehetően legnagyobb frekvenciájú szóvégi hangjának, a *-k*-nak a történetét kíséri nyomon, főleg a mai finn nyelvjárások segítségével. A szinkron és a diakron nyelvvizsgálatot egységében alkalmazza, a két módszer szervesen kiegészíti egymást. Gondolatmenete világos, logikus. Az újgrammatikus iskola bonyolult hangfejlődési törvényekkel és tendenciákkal operáló módszerével szakítva, felismeri és hallatlanul gazdag példaanyaggal illusztrálja, hogy az egyes hangváltozásokat összefüggésükben kell szemlélni, és hogy az egyes változások — a nyelv rendszerének egységét megbontva — a változások egész sorát indukálják mindaddig, amíg a rendszer egyensúlyi állapotát vissza nem nyeri, a változások strukturális okokra vezethetők vissza. A szóvégi mássalhangzókat nem elszigeteltségükben vizsgálja,

hanem nagy figyelmet fordít a környezetre, és — ha anyaga engedi — a hangsúlyviszonyokra is. Elméleti fejtegetéseit mindig alátámasztja bő példaanyaggal, statisztikai táblázatokkal és nyelvjárási térképekkel. TERHO ITKONEN könyvének elolvasása a teljesség érzését kelti az olvasóban. Reméljük, hogy a többi közfinn szóvégi mássalhangzó történetének kidolgozása a finnben és a többi finnségi nyelvekben nem várat sokáig magára.

KERESZTES LÁSZLÓ

